

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.183>
УДК 323.174:327.39

Ярослава Верменич

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. відділу історичної регіоналістики
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>
ResearcherID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

ДИХОТОМІЯ «ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЯ» В СИСТЕМІ ПРОСТОРОВИХ СТРУКТУР ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ

Децентралізаційні процеси дедалі більше стають рушієм змін у сучасному світі, і від того, як скористаються їхніми перевагами й мінімізують вади регіональні еліти, залежить, виявляться вони благом чи стануть чинником соціальної деструкції. Надзвичайно важливо в сучасних умовах, щоби соціогуманітарні науки сприяли концептуалізації системно-динамічного інтердисциплінарного знання, сфера якого охоплюватиме не лише ієрархію центрів і периферій всередині окремої країни, але й простір «зверху» державних кордонів, який піддається регулюванню. Стаття присвячена висвітленню сучасних методологічних підходів перегляду концепцій центр-периферійних відносин та виробленню нової моделі регіональності, яка базується на визнанні свободи багатоманітності й неперехідного значення ідей полікультурності. В такому контексті зазнають корекції усі пізнавальні стратегії, побудовані на перевагах ідей централізаторства, і насамперед на традиційній моделі центр-периферійних відносин і модернізації.

Доведено, що постмодерна ситуація, в якій перебуває сучасний соціум, найменше нагадує владну, вибудовану за звичними канонами центр-периферійності, вертикаль. Радше вона асоціюється з гетерогенною горизонталлю, здатною модифікуватися в найрізноманітніших конфігураціях. Перегляд концепцій, моделей та структури усталених центр-периферійних відносин сприяє переосмисленню механізмів та масштабів впливу політичних, економічних і культурних центрів на перебіг суспільного розвитку просторових структур у контексті нових викликів. Вибудована на цьому фундаменті теорія центр-периферійної полярності вбачається інноваційним операційним інструментом у всій системі при-

родничих і соціогуманітарних наук, що тією чи іншою мірою зайняті аналізом просторових відносин.

Ключові слова: простір, центр, периферія, інтеграція, децентралізація, територіальна структура.

Yaroslava Vermenych

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of Historical Regional Studies
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>
ResearcherID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

CENTER-PERIPHERY DICHOTOMY IN THE SYSTEM OF SPATIAL STRUCTURES OF THE GLOBALIZED WORLD

Decentralization processes are increasingly becoming the driving force of changes in the modern world, and how regional elites use their advantages and minimize their disadvantages depends on whether they will turn out to be a boon or a factor of social destruction. It is extremely important in modern conditions that the social and humanitarian sciences contribute to the conceptualization of system-dynamic interdisciplinary knowledge, the scope of which will cover not only the hierarchy of centers and peripheries within a single country, but also the space «above» state borders, which is amenable to regulation. The article is devoted to highlighting modern methodological approaches to reviewing the concepts of center-periphery relations and developing a new model of regionalism, which is based on the recognition of the freedom of pluralism and the intransitive importance of the ideas of multiculturalism. In this context, all cognitive strategies built on the advantages of the ideas of centralization, and first of all on the traditional model of center-periphery relations and modernization, undergo correction.

It has been proven that the postmodern situation in which modern society is located is the least reminiscent of a domineering vertical, built according to the usual canons of center-periphery. Rather, it is associated with a heterogeneous horizon that can be modified in a wide variety of configurations. Reviewing the concepts, models and structure of established center-periphery

relations contributes to rethinking the mechanisms and scope of influence of political, economic and cultural centers on the course of social development of spatial structures in the context of new challenges. Built on this foundation, the theory of center-periphery polarity is seen as an innovative operational tool in the entire system of natural and social sciences, which to one degree or another are engaged in the analysis of spatial relations.

Keywords: *space, center, periphery, integration, decentralization, territorial structure.*

Залежність людини від дії законів простору — аксіома, перевірена усім досвідом цивілізаційного розвитку. При цьому значення просторового імперативу упродовж багатьох століть мало тенденцію до зростання, бо примножувалася залежність індивіда від територіальних інтересів держав. Збільшення кількості населення у XIX–XX ст. створило реальні чи уявні проблеми нестачі «життєвого простору», стимулювало переділи світу й геополітичні трансформації, орієнтовані на перегляд системи кордонів. Коли ж стала очевидною згубність геополітичних доктрин, що обґрунтовували необхідність переділу світу, з'явилися ідеї глобального управління світовим розвитком. Зрештою й вони виявилися нежиттєздатними, вкотре підтвердивши неспростовну істину: людство не має у своєму розпорядженні інших форм структурування суспільства, ніж територіальна організація в державних, наддержавних, міждержавних та інших формах. І хоч як ущільнюється чи розширюється простір, імператив просторовості залишається незмінним і має тенденцію до посилення.

Віддавна простір розглядався як рамка, яка дає змогу соціуму постійно відтворювати власну готовність захищатися від зовнішніх загроз і протистояти внутрішнім дезінтеграційним тенденціям. Він забезпечував дієвість механізмів інтеграції і самоорганізації, виступаючи в ролі соціоінтегративного чинника. Цю роль він зберігає і в нових умовах мережевого суспільства, але функцію інтеграції дедалі більше перебирає на себе не територія як така, а домінуюча в ній система цінностей. Коли ж ця система розбалансована, відповідний соціум втрачає чимало інтеграційних важелів. І тоді традиційна соціальна онтологія вже перестає справлятися не лише з інтеграційними, але й із пояснювальними функціями. Виявляється затребуваною нова когнітивна парадигма, здатна інтегрувати ідеї людей із принципово відмінним, навіть несумісним операціональним досвідом. Коли звичні ієрархії руйнуються, а плюралізм цінностей стає на заваді консолідаційним цілям, тільки ефективна наука здатна протистояти численним намаганням використовувати ціннісну розбалансованість у деструктивних форматах.

Головним мегатрендом сучасного світу став рух від централізації до децентралізації. Повсюдно відбувається перехід від лінійних ієрархій до мережових структур, політична конструкція світу дедалі частіше виявляє симптоми нового, комплексного, «дифузного» світоустрою з елементами рухливої транскордонної географії. «Мережі перебудовують структури влади й комунікаційних потоків, заміщують вертикаль горизонталлю», — зауважує Дж. Нейсбіт¹. У місцях зосередження владного ресурсу концентрується символічний політичний капітал. Регіони й великі міста стають активними гравцями на світовому подіумі, однак кількість загроз політичній стабільності у світі не зменшується, а, навпаки, зростає. Нова форма соціальної організації у вигляді мережевого суспільства посилила феномен поляризації соціально-економічного простору, вплив якого на територіальну структуру визначається насамперед характером відносин між центром і периферією.

Мережева модель світу, запропонована Дж. Розенау, являє собою сміливу спробу представити усю світову політику як цілісний динамічний об'єкт, де «мережі виникають хаотично, спонтанно на основі перехресних, переплєтених зв'язків, які дублюють транснаціональні зв'язки між акторами поліцентричного світу». Досліджуючи різні рівні («макропараметри», «реляційні параметри») світової політики, вчений акцентував увагу на аналізі п'яти основних, на його погляд, чинників активізації і водночас уповільнення темпів світової динаміки. Зауважуючи, що світ став тіснішим унаслідок дії постіндустріальних технологій, мікроелектронної революції, прискорення руху ідей, інформації, валют, Дж. Розенау наголошував на появі нових проблем — забруднення атмосфери, тероризму, наркоторгівлі, СНІДу, валютних криз. Реєструється зниження здатності держав і урядів регулювати суспільні процеси, не в останню чергу завдяки зменшенню лояльності громадян. Звідси тенденція до децентралізації і підвищення ефективності субсистем. Зрештою, сучасною людиною важче маніпулювати, бо її поінформованість незмірно зростає. Бінарність сучасного світу, за Дж. Розенау, обумовлюється, з одного боку, збереженням простору міждержавних відносин, де діють закони класичної дипломатії і стратегії, а з іншого, функціонуванням простору дії недержавних акторів².

Як нова «соціальна морфологія» децентралізована мережева структура являє собою гранично допустимий мінімум впорядкованості чи організованості простору, в якому завдяки морфологічним фактам утворюється «субстрат колективного життя». За Е. Дюркгеймом, завданням соціальної морфології є побудова та класифікація соціальних типів. Учений зокрема зауважував: «Народ формується шляхом об'єднання різних його структурних елементів. Якщо ми пізнаємо первісну його

структуру, то для вибудови загальної класифікації залишиться прослідкувати алгоритм формування суспільства та його внутрішньої мережі³. Сучасні теорії мережевого суспільства пропонують нові культурні коди та виводять поняття простору далеко за межі «геоверсуму» територій. Культурний простір репрезентується як взаємодія чотирьох субстанцій — простору, часу, смислу і комунікації, включаючи, крім геопростору, також соціальний, поведінковий, психологічний, інформаційний і навіть уявний простір. Мережева форма суспільної організації трансформує суспільну ієрархію взаємин до такої міри, що «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади»⁴. Найважливішою рисою нових підходів до аналізу процесів регіоналізації стала репрезентація мережевої моделі регіональних відносин — із поступовою відмовою від погляду на суспільство як ієрархічну у своїй основі систему підпорядковувань.

Нині вже існує велика за обсягом література, яка ілюструє неоднозначність застосування категорій центральності й периферійності до історії макрорегіонів та імперій. Піддається обґрунтованій критиці увесь геохронополітичний вимір диференціації суспільних відносин, базований на дихотомії сучасного й відсталого. Доведено, що розвинутість може визначатися не лише в зіставленні з відсталістю, але й просто через концепт інакшості, і на цьому побудована вся система новітньої критики євроцентризму. Однак знов і знов суспільну думку бентежить проблема викликів для національних держав, що виникає у контексті порушення традиційного принципу моноцентричності. Проблема наявності чи відсутності тенденцій, що вступають у суперечність із самою природою національних держав, перебуває у площині продуктивності центр-периферійних відносин. За таких умов першочергового значення набуває переосмислення парадигмальних основ історій «націй-держав». Очевидно, що коли принцип націй обирається як «природна» рамка аналізу, гіперболізації етнічності практично неможливо уникнути. Більш раціональний погляд на співвідношення мотивацій умовних «центрів» і «периферій» піде на користь не лише науці, але й політичній практиці, оскільки перешкоджатиме радикалізації національної уяви.

Полярність системи центр-периферія охоплює всі сфери буття, вона проявляється не тільки на рівні міжрегіональних відносин, але й у середині регіональної ієрархії просторового соціуму, на рівні локальних зв'язків. Якщо для модерної держави сфера культури та релігії має інструментальний характер, то для периферійних регіонів вони є базовими ресурсами, які здатні забезпечувати їхню суб'єктність⁵. Ідеальний образ просторової моделі, орієнтований на економічну та політичну стабільність, з боку центру розуміється як встановлений та гарантований публічний порядок, а з боку периферії — як умова виконання соціальних

гарантій та практик. Саме у просторі центр-периферійних відносин формується специфічна атмосфера обстоювання регіональних інтересів, яка може діставати доволі несподівані прояви.

Для аналізу ієрархічної системи центр-периферійних відносин зазвичай застосовується структуралістський підхід. Його операційними категоріями є бінарні пари, які виступають засобом концептуалізації простору, в якому «центр» — це ядро системи, а «периферія» — її окраїна. Поняттям «центр» позначається як певний адміністративний осередок, так і місце генерування технологічних, соціальних, культурних та інших інновацій. Периферія — ареал впливу центральних інституцій і те живильне середовище, яке в ідеалі має забезпечувати життєдіяльність центру. Контрасти між центром і периферією — джерело виникнення й відтворення територіальної нерівності. Центр може трактуватися як територіальне утворення у вигляді регіону або поставати як надтериторіальний витвір. За Р. Коллінзом, цивілізаційний центр вимагає лояльності всередині свого простору та визначає його соціальну ідентичність, намагаючись включити більш віддалений від нього простір у власну «зону тяжіння»⁶.

Порівняно із просторовим образом прилеглої території центр характеризується концентрацією й різноманіттям ресурсів, розгалуженою системою зв'язків як з іншими центрами, так і з периферією. До основних ознак центру належить багатofункціональність, репрезентативність, комунікаційна доступність, інноваційність, інтегрованість, адаптивність та унікальність⁷. Якщо центр втрачає статус ядра зростання навколишньої території, вчасно не реагує на зовнішні та внутрішні виклики, починає діяти механізм «дифузії застарілих інновацій», орієнтований на передавання імпульсів зростання від центру до периферії.

Периферійність проявляється в політичному, економічному та культурному вимірах і характеризується наявністю трьох основних ознак: віддаленістю, залежністю й відмінністю від центру. «Периферія є залежною й контролює, у кращому разі, лише свої власні ресурси, вона ізольована від усіх регіонів окрім центрального; не здійснює значного внеску до загального потоку комунікацій усередині певної території, не володіє універсальною культурою, не утворює самодостатнього цілого, має значення лише для обмеженого кола осіб і не домінує на певній території», — зазначають С. Роккан і Д.В. Урвін⁸. Неоднорідність периферії пов'язана з наявністю у її структурі внутрішньої (близької до центру) і зовнішньої складових, тому цілком обґрунтованим є виокремлення в мережі просторових ареалів центральних, напівпериферійних та периферійних суб'єктів.

Типологія центр-периферійних підходів базується на розрізненні різноманітних стратегій взаємовідносин між периферією і центром з ак-

центром на домінуванні останнього. Інноваційна концепція визначає центр як місце, де відбувається формування інноваційної стратегії та її ретрансляція. Периферія із запізненням сприймає новацію або взагалі відмовляється від неї. Територіальна нерівномірність відтворення інновацій є об'єктом вивчення теорії дифузії інновацій. Причому «периферія» в такій стратегії може розглядатися як «центр» традиціоналізму й консерватизму. Управлінська концепція виходить із визначення нерівномірності управління: структура, яка його здійснює, зазвичай локалізується в адміністративних центрах, столицях, регіонах. Вона окреслює кордони «центру» та «периферії». В основу соціально-економічної концепції покладений принцип протиставлення розвинутого центру менш розвинутій периферії. Наявність ресурсів стимулює розвиток амбіцій центру та може проявлятися у формі домінування над периферією. Концепція внутрішнього колоніалізму ґрунтується на констатації факту наявності політичної ієрархії територій у складі держави, за якої у центрі локалізується технологічне виробництво, а периферія орієнтована на виробництво сировини⁹.

Отже, дихотомія центру та периферії виявляється в наявності специфічних внутрішніх стратегій їх взаємодії: існування структурного розриву між центром і периферією; різновекторність доцентрових і відцентрових впливів; притаманність центру диверсифікаційної суспільної структури, високої концентрації населення, а периферії — деконцентрації суспільної діяльності; поляризація інтеграційних процесів, із посиленням їх у центрі та ослабленням на периферії та формуванням явищ і практик «периферійної» ментальності. У дослідженні особливостей центр-периферійних взаємодій науковці виокремлюють ключові детермінанти, на яких варто зосереджувати увагу: різниця інтенсивності впливу центру на периферію; залежність сприйняття імпульсів центру від внутрішнього потенціалу периферії; існування синергетичного ефекту від об'єднання центр-периферійних векторів; трансформаційного потенціалу як центру, так і периферії¹⁰.

Популярність центр-периферійних підходів у різних галузях наукового знання обумовлюється тим, що «принцип центральності» є базовою рисою бачення світу. Хоч як би складно не був влаштований світ, у ньому завжди є певне центральне місце, що має особливу значущість. Це може бути мегаполіс, регіон, держава, макрорегіон — із назвами ядро, зона, центр гравітації, хартленд (у геополітиці). А якщо існує центральне місце, то має бути й залежна периферія. Відносини в моделі центр-периферія базуються на паритеті фінансових потоків із центру в обмін на ресурси з периферії і її політичну лояльність. Очевидно, що такий обмін може бути нерівноправним і нерівноцінним, а посилене тяжіння до центрів, які артикулюють протилежні цінності, здатне призводити до «спустошення» периферій¹¹.

Ю. Остергаммель звертав увагу на те, що описання будь-якої епохи можна дефініювати як за допомогою часу, так і через просторові конфігурації. Найважливішою моделлю такої конфігурації є співвідношення центру й периферії. Центри — це ті місця, де зосереджуються люди і влада, креативність і символічний капітал; вони випромінюють енергію і притягують до себе. Периферії ж — це більш слабкі полюси в асиметричних відносинах із центром. Вони швидше одержувачі, ніж відправники імпульсів. Хоча баланс усередині зв'язків «центр-периферія» постійно зміщується на рівні локальних явищ і процесів, а інколи й на вищих рівнях¹². «Мислення в категоріях центр-периферія, — доводить австрійський політолог Г. Ботц, — передбачає певну ієрархію просторових відносин як по горизонталі (місто — село, метрополія — віддалені сільськогосподарські провінції, «вітчизна» — колонії, центр міста — окраїни тощо), так і по вертикалі, приміром, економічна зверхність, політичне домінування, соціальна диференціація, культурна гегемонія». Як показав Ф.Бродель, ця ієрархія породжує напругу й тягне за собою зміни усієї системи¹³.

Класичні схеми центр-периферійної динаміки базуються на просторових концепціях С. Роккана. Саме йому вдалося найпереконливіше показати, в який спосіб структура територіальних відносин впливає на перебіг політичних процесів і на форми інституцій. Блискучий аналітик створив концептуальну карту Європи, представивши її як результат взаємодії сил чотирьох різних за характером і спрямуванням революцій: релігійно-інтелектуальної Реформації, революції у сфері націєтворення, промислових революцій і революції 1917 р. в Росії. У такий спосіб вибудувалася макромодель політичного розвитку Європи від часів Римської імперії і до наших днів — з проясненням на цьому величезному матеріалі складних проблем інституціоналізації владних структур, націєбудівництва, рекрутування і взаємодії еліт, політичної мобілізації мас через взаємодію між центрами й периферіями.

Запроваджене С. Рокканом поняття периферійності виявилось вдалою методологічною знахідкою, яка дала змогу осмислити місце й роль політичних, економічних і культурних центрів впливу на перебіг суспільного розвитку. Сформована на цьому фундаменті теорія центр-периферійної полярності стала теоретичним конструктом у всій системі природничих і соціогуманітарних наук, що тією чи іншою мірою зайняті аналізом просторових відносин. Розглядаючи три різні типи територіальних центрів — економічний, культурний і військово-адміністративний — С. Роккан за їх розміщенням визначав відмінність моноцефальної (*monocephalic*) та поліцефальної (*policephalic*) структур. Перший тип територіальної структури виникає там, де економічний, культурний та адміністративні центри

зосереджені на невеликій території, другий — коли вони розміщені віддалено один від одного. Приклад першого — Франція, другого — Німеччина. Від типу розширення території за військово-адміністративною, економічною чи культурною моделлю залежить та чи інша форма периферійності — утворення шляхом воєнного завоювання чи адміністративного підкорення, економічної залежності або культурного освоєння. Отже, периферійність у С. Роккана має три різні виміри — політичний, економічний і культурний, тісно переплетені між собою. Ним виділені два типи периферійності — горизонтальний (що найкраще передається в термінах віддаленості чи відмінності) і вертикальний (виражений у категоріях залежності). Здавалося, що за цим набором ключових перемінних можна з успіхом досліджувати будь-які центр-периферійні структури.

С. Роккан переконливо довів, що перебіг світової історії значною мірою визначався тим, як склалися відносини між центрами ухвалення рішень (локусами) і їхніми периферіями. У кожному конкретному випадку він уважно досліджував технології подолання кордонів і контр-прагнення до їх збереження чи відновлення. Конфігурація територіальних відмінностей визначалася, за С. Рокканом, складним переплетенням різного роду чинників — воєнних завоювань, економічного домінування, культурного проникнення. Від того, який із цих трьох факторів переважував, залежав статус тієї чи іншої території. Одні країни ставали підпорядкованими периферіями (*subject peripheries*), інші опинялися під «перехресним вогнем» боротьби різних центрів за контроль над ними, перетворюючись на «периферії взаємодії» (*interface peripheries*)¹⁴.

Методологічне значення праць С. Роккана визначалося тим, що йому, як нікому іншому, вдалося поєднати у своїх моделях історичний і просторовий контекст. Територія розглядалася ним як теоретична категорія, яка допомагає упорядковувати трансакції між різними центрами та між центром і периферією. Дослідження цих взаємовідносин має, за С. Рокканом, врахувати географічні особливості території, технологічні умови для переміщень і комунікацій, воєнні умови для експансії, економічні умови для взаємообмінів і торгівлі, культурні умови комунікації (етнічні, мовні, релігійні та інші). Багатоманітність політичних систем створюється комбінацією трьох фундаментальних параметрів — значущістю «поясу міст», силою впливу центру як зони державного будівництва і спротивом периферій культурній уніфікації і стандартизації.

Учні й послідовники С. Роккана Е. Аллард та Г. Вален довели, що рокканівські теорії з високим ступенем ефективності можуть бути використані при аналізі внутріполітичного розвитку будь-якої нації. Його концептуальна карта Європи — «відкрита» модель у тому розумінні, що

вона створює можливість для доповнення її новими параметрами. «При аналізі відносин центру й периферії у різних типах держав (і у великих, і у малих) ідеї Роккана унікальні й неповторні»¹⁵, — наголошують Е. Аллард і Г. Вален. Застосовність схем С. Роккана до українського простору не викликає сумнівів. Київська Русь мала чималий потенціал розвитку за типом моноцефалії — розгалужена система міст цьому сприяла. Проте міжкнязівські чвари й особливо монгольська навала прирекли її на розвиток за поліцефальною моделлю й на політичну периферійність, яка була доповнена економічною, а згодом і культурною. При цьому ця периферійність була переважно вертикальною, побудованою на засадах підпорядкованості й залежності («периферійності взаємодії»). Зрештою це означало, що для обстоювання власної ідентичності в українців лишився лише один шлях — шлях непокори й повстань. Зрозуміло, що цей шлях виявився кривавим, призвів до величезної втрати матеріальних і людських ресурсів, і зрештою, до закріплення глибокої економічної і політичної залежності.

Не можна, однак, не бачити того, що рокканівська схема «поясу міст», яка допомагала йому пояснити походження поліцефальної моделі просторової сегментації на просторі від Адріатики до Північного моря, далеко не в усьому відповідає тим реаліям, що склалися на теренах Східної Європи, зокрема і в Україні. Адже нічого подібного до «ліги міст», взаємодія у межах якої регулювалася усталеними нормами права, у цьому регіоні не виникло. Проте активно відбувалися процеси аграризації і на цій основі — концентрації влади за східним зразком. Звідси досить високий ступінь поширення клієнтелізму, підклимних угод, слабкість мереж довіри і зрештою — гостра боротьба еліт за владу.

Під виразним впливом теорії «поясу міст» С. Роккана власну структурну концепцію Балто-Чорноморської системи як чинника, що забезпечував стале відтворення конфігурацій геополітичного освоєння території на стику західної Європи й північної Євразії, запропонував М. Ільїн. Далеко не в усьому безспірна, ця концепція, однак, цікава оригінальними трактуваннями великого Міжмор'я і сформованого на цьому просторі міжмор'я — як «інтерфейсу двох цивілізацій», «двох глобальних місцерозвитків». Українським землям у цій концепції відведена роль території-орієнтиру, «парадоксальної периферії», точніше кількох периферій, які в ході історичного розвитку перетворювалися на «передмістя держав-центрів» і канали їхнього проникнення у Балто-Чорномор'я. Усі території-орієнтири, хоч і різною мірою, вирізнялися відхиленням до «європейськості» порівняно із загальноімперськими, тут постійно формувалося поживне середовище для засвоєння й переробки імпульсів розвитку, що йшли із заходу. Те, що в радянські часи Українська РСР

інтегрувала кілька країв із цілком визначеною специфікою, включаючи Крим, створило ґрунт для взаємонакладання «націоналізаторської» і «радянської» політики. Зрештою саме на цьому ґрунті сформувалися ті формули розмежування, які визначили природу й перебіг політичного процесу на етапі становлення незалежності¹⁶.

Новим словом у концепції центр-периферійних відносин стала теорія світових систем І. Валлерстайна, яка базується на триланковій ієрархічній структурі: ядро — напівпериферія — периферія. На етапі капіталістичного розвитку, який учений уважав часом розвитку економіки, основні трансформації відбуваються за рахунок «напівпериферії» — одні країни переходять на рівень «ядра», інші деградуєть до рівня периферії. А вже протягом ХХ століття дихотомія «центр-периферія» виступала базовим фундаментом територіальної організації і структурних взаємодій. Аналізуючи світову економіку ХХ ст., І. Валлерстайн дійшов висновку, що різниця між периферією й центром зберігається упродовж усього історичного процесу, хоча зміст цих понять змінюється. Держави, що не належать до центру, «балансують» у його просторі впливу, а політичні кордони втрачають бар'єрні функції, стають «відкритими», «контактними». Нерівноцінний обмін між центром і периферією створює напругу й динаміку, яка стає джерелом розвитку та видозміни всієї системи. Головний висновок І. Валлерстайна — за будь-яких умов центр не може розвиватися без периферії. Суть відносин «ядра» й «периферії» полягає в тому, що держави-ядра акумулюють ресурси та формулюють смисли, перерозподіляють надлишки, створені в державах-периферіях.

Термін «напівпериферія» І. Валлерстайн застосовував для характеристики достатньою мірою розвинутих середніх зон, які відіграють у системі центр-периферійних відносин подвійну роль: з одного боку, пом'якшують тиск периферії на центр, виступаючи в ролі своєрідного буфера, а з іншого — забезпечують економічний обмін між ними. Напівпериферія — це проміжна зона, яка виконує більше політичну, ніж економічну роль, бо згладжує протиріччя в економічному, політичному та культурному просторі, реалізує стабілізуючу роль у світовій системі. Напівпериферії — найдинамічніший елемент ієрархічної системи, за допомогою якої відбувається трансформація простору внаслідок кризових явищ та геополітичних змін¹⁷. Підтримка центром напівпериферій стимулює амбіції віддалених чи відсталих периферій, які домагаються, зазвичай, такого ж ставлення до себе. У соціології прийнято розглядати напівпериферію як проміжну ланку між центром і периферією, яка експлуатується ядром, але сама виступає в ролі експлуататора щодо периферії.

У ідей І. Валлерстайна завжди було чимало опонентів. Далеко не всіма сприймалося його бачення щодо розмежування напівпериферій і

периферій. Однак, навіть найкатегоричніше налаштовані щодо цього розрізнення фахівці визнають, що у вигляді схеми «центр — напівпериферія — периферія» можна представити структуру будь-якої країни. При цьому зазначається, що напівпериферія може бути як природною, тобто сформованою під впливом об'єктивних соціоекономічних передумов, так і штучною, створеною центром для розв'язання специфічних геополітичних завдань (зокрема для продукування міфу про внутрішнього Іншого)¹⁸. Якщо визнати такий підхід продуктивним, можна сконструювати й український варіант схеми «центр — напівпериферія — периферія», вмістивши напівпериферію в ареал «нового освоєння» територій південного Сходу. Донбас і Донецький регіон, що бурхливо розвивалися у другій половині XIX і у XX столітті, стали саме тією напівпериферією, яка активно підтримувалася імперським центром і водночас маргіналізувалася ним унаслідок хронічної неуваги до облаштування життєвого простору, співмірного запитам працюючої людини. Зрештою це й дало ефект активізації спершу помірковано протестних, а потім і відверто сепаратистських настроїв на Донбасі.

Із позицій сьогодення підходи, базовані на бінарній системі «центр-периферія», однак, уже не постають як істина в останній інстанції. Крах двополусної системи світоустрою показав, що поняття «центр» і «периферія» — значною мірою умовні і здатні мінятися місцями. Класична валлерстайнівська модель захиталася, а це потягнуло за собою необхідність перегляду всіх схем, базованих на догматиці «панування — підкорення»¹⁹. Розпад СРСР вивів на політичний подіум низку нових держав, для яких колишній центр у вигляді СРСР уже таким не сприймається. Концепт «центральної периферії», запроваджений до наукового обігу часописом "Ab Imperio", лише на перший погляд уявляється оксюморном. Насправді за ним стоїть спроба ретроспективного переосмислення усього комплексу центр-периферійних відносин у Російській імперії і в СРСР. У розгорнутій журналом дискусії на цю тему взяли участь науковці більшості колишніх республік СРСР. Її характер свідчить про те, що акцентування редколегії на переведенні дискурсу, базованого на «державоцентризмі» й хронологічній періодизації, у формат «аналізу нестійкої рівноваги й асинхронності історичного розвитку», знайшло розуміння у значної частини науковців колишньої «периферії». Розпочата на такій високій ноті дискусія засвідчила необхідність перегляду не лише старих «імперських» підходів і загальних цивілізаційних конструктів, але й багатьох новітніх догм, які упродовж останніх років міцно опанували простір національних історіографій.

Зрештою з'ясувалося, що перегляду потребує уся традиційна схема «колоніальних досліджень», зокрема, традиція прирівнювання російської

колонізації до колоніалізму. Адже «погляд із периферії на імперський центр багато в чому обмежується, якщо не бачити панораму імперії із її центру, вектори колонізації, її відцентрові й доцентрові сили»²⁰. Пріоритетними виявилися більш гнучкі підходи, зокрема модель семіосфери Ю. Лотмана, в якій кордону відводиться роль головного інноваційного чинника, що зумовлює динамізм і оновлення всієї просторової системи. Уведенням дефініції «центральність периферії» науковці почали обґрунтовувати уже очевидну для всіх тезу: «соціальні кордони умовні, пластичні й ситуативні, час рухається з різною швидкістю в різних контекстах, і одночасно можуть співіснувати різні «історичні епохи». У різних соціумів — різні уявлення про «соціальну норму» й різні «площини розмаїття». А отже, саме гібридні ідентичності, що складаються в різних пропорціях із різних компонентів із різними властивостями в різних умовах, є основними «персонажами» в «новій імперській історії»²¹.

У такому перенесенні просторових акцентів закладено, на наш погляд, методологічний ключ для розв'язання принципової для нових національних історіографій проблеми: чи зберігає свій креативний потенціал у сучасних умовах конвенційна валлерстайнівська бінарна схема «центр — периферія», чи тепер саме периферійна проблематика стає повноцінним суб'єктом («центром») нових наративів минулого? І «що треба знати про цей колишній «центр» при написанні історії колишньої «периферії», що повинно увійти в національну історію, а що ні? Адже, як виявилось, «центральність» не є суто просторовою категорією, і вона не гарантується механізмами формального академічного статусу.

Утім, хоч якою продуктивною виявиться триваюча дискусія щодо нових параметрів «периферійності центрів» і «центральності периферій», основоположні параметри класичної схеми «центр-периферія» лишатимуться непохитними, оскільки є універсальними. Нові підходи не суперечать висновку про те, що саме історія освоєння чи завоювання периферії (успіхи, невдачі, фізичні розміри) дає уявлення про механізми територіального контролю й істотно впливає на внутрішню структуру політичних систем. Головна проблема тут пов'язана з феноменом соціальної ідентичності території. Будь-яка більш-менш велика територіальна спільнота неоднорідна, а неоднорідність симулює прагнення до автономного розвитку. Зрештою виникає конфлікт: периферійні еліти прагнуть контролювати внутрішні соціотальні кордони, а центр намагається їх ламати. За С. Рокканом, саме трансакції через кордони становлять сутність центр-периферійних відносин.

За умов глобалізації змінюється роль периферії — вона вже не обов'язково пов'язана з географічними відстанями й може бути наслідком комунікаційної недосформованості («інформаційна», «межова», «погра-

нична» периферія). Геоелекономічні полюси не завжди співпадають із геополітичними, проте історичний досвід переконливо доводить, що доволі часто в «межових» ситуаціях етнічні групи активізуються й консолідуються, відстоюючи своє право на визнання їх самостійними суб'єктами політичного життя. Зазвичай, вони не задовольняються при цьому визнанням їх субетносами чи національними меншинами, добиваючись права на автономію або й на відокремлення. Активізацією таких «малих націоналізмів» позначено все ХХ століття. Власне, з такої активізації почався й український проєкт, якому довелося пройти складну еволюцію: від «пошуку імені» й історичних, лінгвістичних та інших доказів особистості та конструювання власного варіанту національної ідентичності до збройної боротьби за власну державність.

Радянський режим прийшов до влади на хвилі гострої критики царської «тюрми народів» і відразу ж заявив про намір її зруйнувати. Час від часу він здійснював досить радикальні кроки, щоби зменшити відстань між центром і периферіями, зокрема, свідомо вдавався до політизації етнічного чинника у формі «коренізації». Проте централізм як основа політичної стратегії суттєвих трансформацій не зазнав. Радянська національна (а під цим брендом приховувалася зазвичай і регіональна) політика була вкрай непослідовною: в теорії етнічні критерії мали вигляд неістотних, на практиці ж саме відповідно до них відбувалося структурування суспільства. Це створило довготривалу тенденцію, яка особливо давалася взнаки на пограниччі. По-перше, виникло т.зв. «російське питання»: у національних республіках росіяни почали офіційно вважатися меншиною і зрештою дістали сумнівне право на власні територіальні утворення. По-друге, під час створення національних районів і сільрад адміністративно-територіальні одиниці перекроювалися настільки довільно й безсистемно (до того ж ненадовго), що це не могло не створювати повсюдно конфліктні ситуації. По-третє, нового змісту набув статус титульності; він тепер давав, як мінімум, переважне право на доступ до посад. По-четверте, національна належність перетворювалася на індивідуальний капітал, який полегшував або утруднював доступ до освіти. Тому політика, яка в оціночних характеристиках деяких зарубіжних авторів (Т. Мартін) має вигляд «політики позитивної дії», насправді перетворювалася на інструмент поглиблення суспільної поляризації і сама ставала конфліктогенним чинником. Невипадково опір колективізації був найбільш активним у зонах пограниччя. Відповідно й репресії влади тут були навіть не просто більш масовими, але більш стресогенними, оскільки для їх маскуванню використовувався жупел «буржуазного націоналізму». Ніхто не міг бути впевненим у тому, що вимовлене рідною мовою слово не стане підставою для жорстокої, аж до страт, каральної акції.

Інерція недовіри у відносинах центру й регіонів зберігається в Україні й за умов незалежності. Природно, що виразніше вона проявляється там, де перехрещувалися різні геополітичні впливи та мали місце відцентрові тенденції. Вважається аксіомою, що будь-який пограничний соціум, попри ті додаткові можливості, які створені полегшеним перетином кордону, є зоною підвищеної соціальної мобільності й відповідних ризиків. На прояснення причин створення специфічних ризиків у зонах прикордоння проливає світло теорія геополітичної динаміки, основи якої були закладені Р. Колінзом ще у 70-х рр. минулого століття. Сили притягання й відштовхування, які діють у таких зонах, до певного часу врівноважують одні одних, але порушення такої рівноваги здатне викликати ресурсну перенапругу й інфраструктурний хаос, який, зазвичай, супроводжується етноконфесійними ускладненнями. Коли боротьба за ресурси переміщується в економічну, фінансову, інформаційну сфери, виникає загроза самому існуванню держави. Імперії розпадалися саме тоді, коли дія відцентрових сил перевищувала їхні ресурсні й управлінські можливості²². Тому держави, які дбають про власну безпеку, повинні уважно відстежувати характер процесів, що відбуваються на прикордонних «стиках» і формувати мережі вузлів, покликаних забезпечувати тривкість державної інфраструктури.

У суспільній географії, а останнім часом і в соціології активно розвиваються наукові напрями, які називають центрографією. Вони відштовхуються від теорії «центрального місця» В. Крісталлера та підходів І. Валлерстайна, базованих на концепції дифузії інновацій. При розгляді центр-периферійних відносин у руслі теорій соціальної комунікації ефективним виявляється системно-типологічний метод — регіон розглядається як локальний хронотоп, який здатний продукувати власний порядок світобачення й реагування на виклики. Система в такому разі вибудовується на основі ключових настанов Е. Шилза — центр формує базові інституції, а «відповіді периферій» залежать від загального клімату в державі і якості передавальних інстанцій, а також від тих мобілізаційних інструментів, які є в розпорядженні місцевих еліт. Якщо балансу свободи й обмежень дотримуються обидві сторони, такі системи є життєздатними²³.

Природа центру у Е. Шилза виступає як двоєдина — це і центральна ціннісна система (*CVS*) і центральна інституційна система (*CIS*). Перша ієрархічно впорядковує простір символічних уявлень, друга так само ієрархічно організує простір соціальних дій, санкціонуючи одні й забороняючи інші. Центр існує остільки, оскільки досягає панування над периферіями. Відповіді периферій різноманітні: від пасивної покори до спроб відділення від центру. Еліти кожної із периферій, перебуваючи в

лоні «материнського» співтовариства, до пори до часу виконують завдання переведення настанов центру локальними мовами і їх поєднання з місцевою традицією, насамперед шляхом здійснення місцевого самоврядування. Проте втягуючись у сферу глобального істеблішменту, вони часто протиставляють себе центрові, прагнуть до власної легітимації²⁴.

Початки центрографії у системі географічних наук прийнято пов'язувати з іменем Дж. Гілгарда — з 1872 р. за його методиками відбувалася типологізація різних сегментів суспільства у США. Пріоритет у становленні центрографії у Російській імперії належав ідеографічній (описовій) географії, яка, виробляючи власні методи аналізу властивостей окремих територій, запропонувала поміж іншим і метод районування. Ще у 60–80-х рр. XIX ст. у Російській імперії з'явився відповідний науковий напрям, у рамках якого здійснювалися дослідження історичної асиметрії території країни (неспівпадіння її гео- і демоцентрів). Подолання вад такої асиметрії розглядалося як важливе державне завдання. Однак катаклізми XX століття надовго затримали становлення відповідного наукового напрямку в СРСР. Щоправда, у Ленінграді упродовж 1926–1932 рр. діяла Центрографічна лабораторія, що носила ім'я Д. Менделєєва — саме його вважають «духовним батьком» російської центрографії. Очолював її виходець із України Є. Святловський, який став визнаним теоретиком статистичної центрографії. Її роль він вбачав насамперед у «географізації» методів систематичного спостереження й аналізу²⁵.

У системі історичних наук відповідний науковий напрям не утвердився; за спостереженням Л. Нагорної, «на відміну від географів, історики не створили чогось схожого на центрографію й не відчувають, здається, у цьому особливої потреби». Тим часом навіть просте «покладання» на український контекст підходів С. Роккана, універсальних за своїм спрямуванням, могло би створити зовсім нову парадигму дослідження в історичному вимірі центр-периферійних відносин у Росії і в СРСР. Адже за С. Рокканом, саме центротворення й периферизація являють собою основні складові процесу організації структур просторових систем²⁶. Можливо своєрідним «врівноваженням» дихотомії «центр-периферія» стане уважне дослідження феномена пограниччя й породжуваних ним регіональних ідентичностей та ментальних практик. Хоч яким потужним є центр, сама наявність кордону і його вплив на процеси переміщення людей, ідей, товарних потоків змушує відмовлятися від спрощеного погляду на проблеми домінування й управління.

Дискусії про місце й роль територіальності в сучасному світі будуть лише примножуватися, бо лишається непряоясненим, чи не закреслить домінуюча в ньому ворожість і агресивність будь-які основи світопорядку? Міждержавні відносини завжди обтяжені величезним спадком

минулих конфліктів, війн, національних образ. Бар'єри на шляху взаєморозуміння можуть створювати недорозвинутість свідомості, традиціоналізм мислення, етноцентристські настанови, стимулювати відлуння колишніх воєнних, етнічних, релігійних протистоянь. У такому разі відмінності здатні створювати конфліктні поля взаємодії і навіть призводити до кривавих сутичок. Характерні риси імперськості в політиці РФ — це насамперед полегшений підхід до проблеми кордонів, намагання маніпулювати інтересами етнічних груп, представлення реалізації відверто експансіоністських задумів як виконання певної цивілізаторської місії. Постійне прагнення до територіального розширення змушує не рахуватися з ризиками міжнародних ускладнень, санкцій, втратою іміджевого авторитету. Окупація Криму та російсько-українська війна показали, що владні структури РФ нездатні співвідносити територіальний вигравш із неминучими міжнародними ускладненнями, незворотним погіршенням відносин із Україною, імовірними деструктивними процесами у власних центр-периферійних відносинах. Якими втратами обернеться така недалекоглядність, покаже час.

¹ Naisbit J. Megatrends. The new directions transforming our lives. New York: Warner books, 1982. P. 297.

² Rosenau J. Turbulence in world politics: a theory of change and continuity. Princeton: Princeton University press, 1990. P. 12–13.

³ Дюркгейм Е. Соціологія. Львів: Українська академія друкарства, 2005. 360 с.

⁴ Castells M. The information age: economy, society and cultural. Volume 1. The rise of the network society. Oxford: Wiley Blackwell, 2010. P. XVII–XLIV.

⁵ Rokkan S. Citizens, elections, parties. Approaches to the comparative study of the processes of development. Oslo: Universitetsforlaget, 1970. 470 p.

⁶ Collins R. Civilizations as zones of prestige and social contact. *International sociology*. 2001. Vol.16. № 3. P. 421–437.

⁷ Маруняк Є. Територіальне (просторове) планування: зміст, еволюція та основні сучасні напрями. *Український географічний журнал*. 2014. № 2. С. 22–31.

⁸ Роккан С., Урвін Д.В. Політика територіальної ідентичності: дослідження по європейському регіоналізму. *Логос*. 2003. № 6. С. 117–132.

⁹ Коч С.В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії. Одеса: Фенікс, 2019. С. 59.

¹⁰ Патицька Х.О. Теоретичні засади визначення центр-периферійних взаємодій в умовах соціально-економічної диференціації регіонального розвитку. *Регіональна економіка*. 2020. № 1. С. 33–41.

¹¹ Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2011. № 18. С. 79–99.

¹² Остерхаммель Ю. Трансформація мира — історія XIX століття. Глави из книги. *Ab Imperio*. 2011. № 3. С. 76–77.

¹³ Ботц Г. Австрія после 1918 г.: влияние долгосрочных эффектов центра-периферии на политическую систему. *Политическая наука*. 2013. № 3. С. 137–138.

¹⁴ Rokkan S. The center-periphery polarity. *Center-periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis*. Frankfurt: Campus, 1987. P. 17–50.

¹⁵ Аллард Э., Вален Г. Стейн Роккан: очерк интеллектуальной биографии. *Политическая наука*. 2006. № 4. С. 39–42.

¹⁶ Ильин М.В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе. *Политическая наука*. 2008. № 1. С. 101–131.

¹⁷ Wallerstein I. The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in sixteen century. New York: University of California press, 2011. P. 349–350.

¹⁸ Эствуд Э. Современная мир-система Валлерстайна. *Теория и методы в современной политической науке. Первая попытка теоретического анализа*. Москва: РОССПЭН, 2009. 751 с.

¹⁹ Flint C., Taylor P. Political geography: world-economy, nation-state and locality. London: Routledge, 1993. 352 p.

²⁰ Периферийность «Центра» в современных национальных исторических нарративах. *Ab Imperio*. 2012. № 1. С. 47–101.

²¹ Центральность периферии. *Ab Imperio*. 2012. № 1. С. 9–18.

²² Collins R. Conflict sociology: toward an explanatory science. New York: Academic Pres, 1975. 584 p.

²³ Shils E. Center and periphery: essays in macrosociology. Chicago: University of Chicago press, 1975. 516 p.

²⁴ Каспэ С.И. Суррогат империи: о природе и происхождении федеративной политической формы. *Полис*. 2005. № 4. С. 9–27.

²⁵ Святловський Є.С. Географічні центри України. *Вісник статистики України*. 1929. № 1. С. 160–166.

²⁶ Нагорна Л. Центр як категорія історичної регіоналістики. *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 68–73.

REFERENCES

- Allardt, E., & Valen, H. (2006). Steyn Rokkan: ocherk intellektual'noy biografii. *Politicheskaya nauka*, 4, 39–42 [in Russian].
- Botts, G. (2013). Avstriya posle 1918 g.: vliyaniye dolgosrochnykh effektov tsentra-periferii na politicheskuyu sistemu. *Politicheskaya nauka*, 3, 137–138 [in Russian].
- Castells, M. (2010). The information age: economy, society and cultural. (Vol.). Oxford: Wiley Blackwell [in English].
- Collins, R. (1975). *Conflict sociology: toward an explanatory science*. New York: Academic Pres [in English].
- Collins, R. (2001). Civilizations as zones of prestige and social contact. *International sociology*, 16, 3, 421–437 [in English].
- Durkheim, E. (2005). *Sotsiologiya*. L'viv: Ukrayins'ka akademiya drukarstva [in Ukrainian].
- Estvud, E. (2009). Sovremennaya mir-sistema Vallerstayna. *Teoriya i metody v sovremennoy politicheskoy nauke. Pervaya popytka teoreticheskogo analiza*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
- Flint, C., & Taylor, P. (1993). *Political geography: world-economy, nation-state and locality*. London: Routledge [in English].
- Il'in, M.V. (2008). Balto-Chernomorskaya sistema kak faktor formirovaniya gosudarstv v Vostochnoy Yevrope. *Politicheskaya nauka*, 1, 101–131 [in Russian].

10. Kaspe, S.I. (2005). Surrogat imperii: o prirode i proiskhozhdenii federativnoy politicheskoy formy. *Polis*, 4, 9–27 [in Russian].
11. Koch, S.V. (2019). *Transkordonnya: prostir sotsial'noho poriyadku i politychnoyi diyi*. Odesa: Feniks [in Ukrainian].
12. Marunyak, Y. (2014). Terytorial'ne (prostoro)ve planuvannya: zmist, evolyutsiya ta osnovni suchasni napryamy. *Ukrayins'kyi heohrafichnyy zhurnal*, 2, 22–31 [in Ukrainian].
13. Nahorna, L. (2009). Tsentri yak katehoriya istorychnoyi rehionalistyky. *Rehional'na istoriya Ukrayiny*, 3, 68–73 [in Ukrainian].
14. Naisbit, J. (1982). *Megatrends. The new directions transforming our lives*. New York: Warner books [in English].
15. Osterhammel, J. (2011). Transformatsyya myra — ystoriya XIX veka. Hlavy yz knyhy. *Ab Imperio*, № 3, 76–77 [in Russian].
16. Patyts'ka, K.O. (2020). Teoretychni zasady vyznachennya tsentro-peryferiynykh vzayemodiy v umovakh sotsial'no-ekonomichnoyi dyferentsiatsiyi rehional'noho rozvytku. *Rehional'na ekonomika*, 1, 33–41 [in Ukrainian].
17. Periferiynost' Tsentra v sovremennykh natsional'nykh istoricheskikh narrativakh. (2012). *Ab Imperio*, 1, 47–101 [in Russian].
18. Rokkan, S. (1970). *Citizens, elections, parties. Approaches to the comparative study of the processes of development*. Oslo: Universitetsforlaget [in English].
19. Rokkan, S. (1987). The center-periphery polarity. *Center-periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis*. (pp. 17–50). Frankfurt: Campus [in English].
20. Rokkan, S., & Irvin, D.V. (2003). Politika territorial'noy identichnosti: issledovaniya po yevropeyskomu regionalizmu. *Logos*, 6, 117–132 [in Ukrainian].
21. Rosenau, J. (1990). *Turbulence in world politics: a theory of change and continuity*. Princeton: Princeton University press [in English].
22. Shils, E. (1975). *Center and periphery: essays in macrosociology*. Chicago: University of Chicago press [in English].
23. Svyatlovs'ky, Y.S. (1929). Heohrafichni tsentri Ukrayiny. *Visnyk statystyky Ukrayiny*, 1, 160–166 [in Ukrainian].
24. Tsentral'nost' periferii. (2012). *Ab Imperio*, 1, 9–18 [in Russian].
25. Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in sixteen century*. New York: University of California press [in English].
26. Zaryts'kyu, T. (2011). Paradyhma prykordonnya i tsentro-peryferiyni pidkhody. *Ukrayina Moderna*, 18, 79–99 [in Ukrainian].